

Н.А. Герасимчук

ЕКОНОМІЧНА ЕФЕКТИВНІСТЬ ПРИРОДООХОРОННИХ ЗАХОДІВ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ: СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ*

У статті обґрунтовано специфіку застосування економічних методів забезпечення ефективності природоохоронних заходів. Розглянуто сучасний стан виконання природоохоронного законодавства та перспективи його покращення завдяки цільовому використанню в охороні навколишнього середовища науково обґрунтованих методик економічної ефективності.

Ключові слова: економічний ефект, природно-охоронні заходи, втрачені прибутки, економічне законодавство.

Форм. 4. Літ. 21.

Н.А. Герасимчук

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРИРОДООХРАННЫХ МЕР СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

В статье обоснована специфика применения экономических методов обеспечения эффективности природоохранных мер. Рассмотрено современное состояние выполнения природоохранного законодательства и перспективы его улучшения благодаря целевому использованию в охране окружающей среды научно обоснованных методик экономической эффективности.

Ключевые слова: экономический эффект, природоохранные меры, потерянные доходы, экономическое законодательство.

N.A. Gerasymchuk

ECONOMIC EFFICIENCY OF ENVIRONMENTAL ACTIVITIES OF AGRICULTURAL ENTERPRISES: CURRENT STATE AND DEVELOPMENT PROSPECTS

The article explains the peculiarities of applying economic methods in efficiency maintenance of the environmental activities. Current state of adherence to environmental legislation is considered as well as prospects of its improvement due to the targeted usage of the scientifically grounded methodics of economic efficiency in the field of environmental protection.

Keywords: economic effect; environmental activities; lost profits; economic legislation.

Постановка проблеми. На рівні нормативних документів та актів охорона навколишнього середовища в Україні завжди була на високому рівні. Але заходи з охорони навколишнього середовища призводять до додаткових витрат, а обмеження на викиди – до втрачених прибутків. Верховна Рада України та уряд приймають нормативні документи, які покращують систему охорони та посилюють відповідальність за порушення, проте доки ці документи будуть суперечити економічним інтересам господарюючих суб'єктів, вони будуть їх або порушувати, або саботувати.

* статтю підготовлено на основі доповіді на III Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми економіки 2009» (11 грудня 2009 р., Національна академія управління, м. Київ).

Щодо сільського господарства, яке було і буде найактивнішим користувачем землі України, ситуація ускладнюється двома чинниками. По-перше, сільське господарство внаслідок інтенсифікації здійснює забруднення слаботоксичними субстанціями, тому природоохоронні інстанції не так активно слідкують за ним, як за промисловими підприємствами – забруднювачами довкілля високотоксичними відходами. А по-друге, сільське господарство ще з радянських часів знаходилося в хронічно кризовому стані, а тому всі штрафи за забруднення можна сміливо списувати у безнадійно прострочену заборгованість. Єдиним заходом впливу є призупинення діяльності підприємства до усунення порушень. Але в сільській місцевості сільськогосподарське підприємство часто є єдиним місцем роботи для місцевих жителів, тому органи державної влади змушені обирати між безпечним довкіллям для майбутнього покоління і виживанням сьогоденного.

Аналіз останніх досліджень. Проблема охорони довкілля розглядалася багатьма вченими, зокрема, визначним є досвід Ф. Моргуна із впровадження екологічної ґрунтозахисної системи землеробства у Полтавській області (1973–1988 рр.) [11].

Питання оцінки впливу економічної діяльності на показники еколого-економічної діяльності підприємств розглядаються у працях вітчизняних і зарубіжних науковців, серед яких О.Ф. Балацький [10], В.А. Борисова [3], О.О. Веклич [4], А.А. Голуб [16], Б.М. Данилишин [6], М.І. Долішній [21], С.І. Дорогунцов [14], О.Ю. Єрмаков [13], Р.В. Корпан [9], В.І. Куценко [6], Л.Г. Мельник [10], В.С. Міщенко [14], О.Є. Новіков [12], М.І. Проскурня [15], П.Т. Саблук [17], В.Г. Сахаєв [18], С. Скоков [20], О.В. Шкільов [13] та інші.

Невирішені частини проблеми. Розвиток сільського господарства в Україні має екстенсивний характер і за існуючого експлуатаційного підходу до природи призведе до загострення екологічних проблем. Упродовж років незалежності суспільство для задоволення потреб у продуктах харчування і сировині використовувало природні ресурси, не турбуючись про їх відновлення. Сучасне агропромислове виробництво здійснюється в складних непередбачувальних умовах зростаючого навантаження на довкілля і його забруднення. Відсутність економічно обґрунтованої системи сільськогосподарського природокористування зумовило замкнуте коло системних порушень природоохоронного законодавства, які виникають внаслідок того, що прибуток, одержаний при порушенні, значно більший, ніж сплата одноразового штрафу, і то за умови виявлення такого порушення. Тому формування економічної стратегії екологічного розвитку сільськогосподарських підприємств є важливим елементом забезпечення ефективної природоохоронної діяльності країни.

Метою дослідження є визначення сучасного стану та перспектив розвитку природоохоронної діяльності на економічних засадах для сільськогосподарських підприємств.

Науковою основою дослідження є сучасні наукові праці вітчизняних і зарубіжних вчених та власні автора дослідження на сільськогосподарських підприємствах Полтавської області.

Основні результати дослідження. Існуючі схеми та науково обґрунтовані системи економічної ефективності природоохоронних заходів у Полтавській

області практично не застосовуються. Більшість підприємств або користуються спадщиною радянських часів (водоочисні споруди та атмосферні фільтри, аераційні поля та відстійники), або просто скидає неочищені стоки і викиди газів і твердих відходів у навколишнє середовище. Як уже зазначалося, викиди сільськогосподарських підприємств, особливо неспеціалізованих, є досить нетоксичними, а тому більшість господарюючих суб'єктів навіть не усвідомлюють, що здійснюють забруднення. Деякі відходи, особливо органічні, успішно поглинаються екобіоценозами і утилізуються природою. Фермери вважають це своє заслугою і стверджують, що вони «удобрюють довкілля» [5]. Але все ж таки необхідно донести до господарюючих суб'єктів необхідність та економічну привабливість дотримання всіх вимог природоохоронного законодавства. Головним інструментом у цій справі може стати тільки інформованість і вдалий приклад конкретного господарства за підтримки державних органів та місцевої влади. Адже репресивні методи в сільському господарстві неефективні. По-перше, шкода від штрафів буде більша за користь, по-друге, технологія сільськогосподарського виробництва дозволяє легко приховати порушення через тривалість операційного циклу вирощення продукції і вузький часовий коридор технологічних операцій, який залежить від погодних умов кожного року в різний період. Так, сучасна бюрократична машина природоохоронних органів не встигне проконтролювати дозу внесення добрив чи перевірити ступінь протруєння насінневого матеріалу перед посадкою.

Тому замість контролю та досить дорогого моніторингу з лабораторними аналізами та виїздом на поля варто впроваджувати економічно ефективні методи охорони довкілля через контроль ринку, адже саме на кінцевого споживача орієнтується сільськогосподарський виробник. І якщо ринок буде ставити вимоги до екологічної чистоти продукції, а також відповідно за таку продукцію платити, то сільськогосподарські виробники виконають такі вимоги.

Однією з передумов успіху економічного підходу є залежність сільськогосподарського виробництва від природного середовища, адже однією з базових особливостей сільського господарства є риси добувної промисловості — деякі ресурси при вирощуванні продукції підприємства отримують безкоштовно (сонячну енергію, температурний режим, рівень опадів, комахи-опилювачі, трава на пасовищах, якість ґрунтів тощо). Якщо у промислового підприємства вигода від застосування природоохоронних практик тільки у відверненні сплати штрафів (а їх економічно вигідніше сплатити і скидати відходи далі, ніж закуповувати дороге очисне обладнання), то сільськогосподарські підприємства залежні від цього ж середовища. Вони, до речі, є головними отримувачами негативних зовнішніх ефектів від такої діяльності промислових підприємств — адже забруднені води потрапляють на поля, а забруднене повітря навколо великих індустріальних міст утворює кислотні дощі, через які гине частина врожаю. А та продукція, що вирощена, не може вважатися екологічно чистою, навіть якщо підприємство застосовувало обґрунтовані норми пестицидів і добрив. Тому сільськогосподарські підприємства з самого початку захищені в екологічному сільськогосподарському виробництві. Але поняття економічної ефективності також часто поєднується з соціальною ефективністю, що заохочує до такої діяльності і громаду території, на якій діє підприємство.

Ефективність передбачає врахування витрат та ефекту від цих витрат. Витратний метод визначення ефективності домінує, оскільки він є найпростішим методом оцінки будь-якого починання. За цим методом слід оцінювати витрати на різні варіанти вирішення однієї проблеми, після чого обирається варіант з найменшими витратами. Так, за існуючою методикою оцінки завданої довкіллю шкоди [1; 2], якщо вартість усунення забруднення становить більше 50% вартості земельної ділянки, то така шкода не усувається, а земля просто консервується і переходить у категорію порушених земель.

Щодо ефекту, то доцільно розглянути всі види ефектів, які виникають: економічний, економічно-соціальний, соціальний та екологічний.

1. *Економічний ефект* досягається за рахунок зменшення таких витрат і витрат: від зниження якості продукції; внаслідок недопоставок продукції сільськогосподарським підприємством через зниження врожайності; на ліквідацію наслідків від забруднення об'єктів у промисловості, сільському господарстві, переробних галузях (скорочення терміну служби будівель, споруд, зменшення ерозії ґрунтів); сировини, палива, енергії, матеріалів за рахунок зменшення відходів; на відновлення чи підтримання нормального стану природного середовища.

2. *Соціально-економічний ефект* досягається за рахунок зменшення таких витрат і витрат: в охороні здоров'я і соціальному забезпеченні, пов'язаних зі збільшенням захворюваності; внаслідок міграції, яка зумовлена погіршенням стану природного середовища (забруднення, шум); на одержання екологічно чистої, нешкідливої для здоров'я продукції; на додатковий відпочинок, необхідний у зв'язку з незадовільним станом навколишнього середовища.

3. *Соціальний ефект* є результатом запобігання естетичним втратам внаслідок порушення цілісності природного середовища; втратам, зумовленим недостатністю рекреаційного потенціалу, незадовільним станом зон відпочинку, поганим озелененням.

4. *Екологічний ефект* є результатом запобігання загальній деградації екосистем і детеріорації; перевантаженню природного потенціалу; активному антропогенному втручанню в первинний стан природного середовища, прагненню видозмінити його задля потреб людини.

Усі види ефектів природоохоронної діяльності взаємопов'язані. Пріоритет кожного з них має визначатися станом, у якому перебуває суспільство на певному відрізку часу. Проте за будь-яких умов слід виходити з того, що екологічна безпека є критерієм економічної діяльності як у сфері виробництва, так і поза нею [7].

На відміну від можливостей отримання певного виду ефекту, доцільно виділяти види ефективності, виходячи з системи ведення господарства, яка склалася в суспільстві: економічну (включаючи виробничо-технологічну), соціальну і екологічну.

Економічна ефективність виявляється в можливості отримання певного ефекту в разі використання ресурсного потенціалу території за певний проміжок часу, зменшення витрат на відновлення нормального стану навколишнього середовища, в результаті ефективності його охорони та можливості розширеного відтворення ресурсів.

Соціальна ефективність знаходить вияв у поліпшенні добробуту народу, зменшенні захворюваності, кількості мігрантів через забруднення навколишнього середовища, створенні належних умов для життя населення.

Екологічна ефективність характеризується можливістю отримання ефекту в результаті зменшення витрат на ліквідацію наслідків інтенсивного антропогенного втручання в навколишнє середовище, створення належних умов для розширеного відтворення природних ресурсів [7].

Окремо слід розглянути ефективність такого заходу, як призупинення діяльності підприємства-порушника, оскільки на сьогодні це єдиний дієвий захід покарання сільськогосподарських підприємств-порушників. Найбільш вдалою є методика розрахунку, розроблена і наведена екологом-економістом Р.В. Корпаном [9]. Згідно з цією методикою, процес визначення наслідків обмеження (або повного зупинення підприємства-забруднювача) включає три взаємопов'язані етапи: а) оцінка безпосередніх втрат від обмеження діяльності підприємства; б) оцінка екологічних ефектів; в) оцінка зовнішніх економічних ефектів. Загальні збитки від дострокового припинення (обмеження) діяльності підприємства визначаються як різниця між базовими (фактичними вихідними) витратами на виробництво та витратами, які виникнуть у результаті припинення діяльності підприємства:

$$Зб_{\Sigma} = \sum_{i=1}^n B_{\text{прогн}_i} - B_{\text{баз}_i}, \quad (1)$$

де $B_{\text{баз}_i}$ – витрати базового варіанта, грн.; $B_{\text{прогн}_i}$ – прогнозовані витрати в результаті санкцій, грн.; n – кількість розрахункових інтервалів.

Витрати базового варіанту розраховуються за формулами:

$$B_{\text{баз}_i} = B_{\text{п}_i} - D_{\text{сп}_i} - D_{\text{ек}_i}, \quad (2)$$

де $B_{\text{п}_i}$ – витрати підприємства, грн.; $D_{\text{ек}_i}$ – дохід від експорту продукції, грн.; $D_{\text{сп}_i}$ – дохід від споживання продукції, грн.

Прогнозні показники витрат розраховуються за формулою:

$$B_{\text{прогн}_i} = B_{\text{умр}_i} + B_{\text{імп}_i}, \quad B_{\text{імп}_i} = \Pi_{\text{сп}_i} \times p_{\text{прод}_i}, \quad (3)$$

де $B_{\text{умр}_i}$ – витрати на утримання підприємства, виведеного з експлуатації в році i , грн.; $B_{\text{імп}_i}$ – витрати споживачів на покупку імпортованої продукції в році i , грн.

Наступним кроком є визначення екологічного ефекту від обмеження діяльності (або виведення з експлуатації) підприємства, який визначається як зменшення екстернальних збитків ($\Delta EЗ$), спричинених діяльністю підприємства, а також діяльністю компенсуючого підприємства:

$$\Delta EЗ = \sum_{i=1}^n EЗ_{\text{прогн}_i} - EЗ_{\text{баз}_i}, \quad (4)$$

де $EЗ_{\text{прогн}}$ – екстернальні збитки, можливі після застосування санкцій (у тому числі збитки, спричинені забрудненням), грн.; $EЗ_{\text{баз}}$ – зовнішні збитки під час діяльності підприємства, грн.

Застосування будь-якого еколого-орієнтованого стабілізаційного рішення, особливо в перший період реалізації, на макрорівні або на територіальному рівні призведе до таких макроекономічних результатів: 1) зростання цін (ін-

фляція) внаслідок збільшення ставок податку на викиди; 2) зниження рівня виробництва на території внаслідок обмеження діяльності підприємства. Без сумніву ведення еколого-орієнтованої економічної політики дозволить не лише знизити величину збитків, розрахованих за поданими формулами, але й у довготерміновому періоді збільшити рівень ВВП на території [9]. Використання цієї методики для розрахунку дає можливість довести не стільки неефективність адміністративних заходів екологічного регулювання, скільки показує економічну ефективність дотримання екологічного законодавства.

Для сільськогосподарського підприємства розрахунок економічної ефективності може бути набагато спрощений порівняно з розрахунком вигод від природоохоронної діяльності — це весь список економічних ефектів з витратами на їх впровадження. Такий розрахунок не потребує громіздких формул і повинен проводитись на конкретному підприємстві, позитивний досвід якого буде кращим за будь-яку формулу у справі екологізації сільськогосподарського виробництва.

Висновки. Аналіз сучасного стану і перспектив розвитку економічної ефективності природоохоронних заходів сільськогосподарських підприємств дозволяє стверджувати, що більшість науково обґрунтованих розробок у цій сфері залишається нереалізованою. Відбулося це з простих причин — відсутність конкретних успішних прикладів дії на конкретних підприємствах і невідповідність деяких розробок сучасним економічним умовам, оскільки економіка змінюється швидше і наука про охорону навколишнього природного середовища за нею не встигає. Тому головним чинником змін у сфері охорони навколишнього середовища має бути економічна зацікавленість сільськогосподарських підприємств, яка ґрунтується на зниженні збитків від сплюндрованих ресурсів виробництва та вигод від продажу екологічно чистої продукції за підвищеними цінами. Розвиток такої зацікавленості ґрунтується на популяризації засобами масової інформації та через відповідні органи державної влади вигод від дотримання екологічного законодавства, в тому числі на прикладі підприємств, які вже застосовують природоохоронну практику.

1. Про затвердження Порядку встановлення нормативів збору за забруднення навколишнього природного середовища і стягнення цього збору: Постанова Кабінету Міністрів України від 01.03.1999 №303 зі змінами і доповненнями // zakon1.rada.gov.ua.

2. Про затвердження Методики визначення розмірів шкоди, зумовленої забрудненням і заміщенням земельних ресурсів через порушення природоохоронного законодавства: Наказ Міністерства охорони навколишнього середовища від 27.10.1997 №171 зі змінами і доповненнями // zakon1.rada.gov.ua.

3. *Борисова В.А.* Еколого-економічні аспекти підприємницької діяльності: Монографія. — Суми: Довкілля, 2003. — 210 с.

4. *Веклич О.О.* Економічний механізм екологічного регулювання в Україні / Рада національної безпеки і оборони України; Український ін-т досліджень навколишнього середовища і ресурсів. — К., 2003. — 88 с.

5. *Герасимчук А.А., Палеха Ю.І.* Основи екології. Соціальні та прикладні аспекти: Навч. посібник. — 2 вид., доп. — К.: Вид-во Європейського ун-ту, 2002. — 107 с.

6. *Данилишин Б.М., Куценко В.І.* Чорнобильська зона: соціально-економічні аспекти розвитку (інформаційно-аналітичний матеріал). — К.: НАН України; Рада по вивченню продуктивних сил України, 2008. — 113 с.

7. *Запольський А.К., Українець А.І.* Екологізація харчових виробництв. — К.: Вища школа, 2005. — 423 с.

8. *Карасва Н.В.* Економічне регулювання екополітики України в умовах хронічного дефіциту бюджету // Вісник Сумського державного університету.— Серія: Економіка.— 2001.— №6–7. — С. 62–69.
9. *Корпан Р.В., Недин И.В.* До моделювання еколого-економічних наслідків дострокового припинення діяльності промислового підприємства // Вісник Сумського державного університету.— Серія: Економіка.— 2004.— №9. — С. 100–109.
10. *Методи оцінки екологічних втрат / Мельник Л.Г., Карінцева О.І., Шапочка М.К., Балацький О.Ф., Бистряков І.К.; Л.Г. Мельник (ред.), О.І. Карінцева (ред.).* — Суми: Університетська книга, 2004. — 287 с.
11. *Моргун Ф.Т.* Плугом по... судьбам детей. — Полтава: Полтавский литератор, 2003. — 178 с.
12. *Новіков О.Є.* Методичні підходи експертної грошової оцінки землі та можливість їх застосування при оцінці земель сільськогосподарського призначення в сучасних умовах // Вісник аграрної науки Причорномор'я.— 2004.— №3. — С. 133–139.
13. *Орендні відносини в сільськогосподарському виробництві: Монографія / Шкільов О.В., Єрмаков О.Ю., Ярославський В.А., Ткачук В.А., Балан О.Д., Ібатуллин М.І. (Національний ун-т біоресурсів і природокористування України); О.В. Шкільов (ред.).* — К.: Четверта хвиля, 2009. — 320 с.
14. *Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України / Данилишин Б.М., Дорогунцов С.І., Міщенко В.С., Коваль Я.В., Новоторов О.С.; Б.М. Данилишин (ред.).* — К.: НАН України; Рада по вивченню продуктивних сил України, 1999. — 716 с.
15. *Проскурня М.І.* Еколого-економічний механізм планування використання обласного фонду охорони навколишнього природного середовища // Захист довкілля від антропогенного навантаження: Зб. наук. пр. — Вип. 10. — Харків-Кременчук: ХДУ ім. В.Н. Каразіна, 2004. — С. 75–79.
16. *Рыночные методы управления окружающей средой: Учеб. пособие / Голуб А.А., Струкова Е.Б., Дудек Д., Сафонов Г.В., Аверченкова А.А.; А.А. Голуб (ред.).* — М.: Государственный ун-т. Высшая школа экономики, 2002. — 285 с.
17. *Саблук П.Т.* Від постановки до вирішення...: вибрані статті з питань аграр. економіки: У 2 кн. — К.: ННЦ ІАЕ, 2009. — Кн. 1. — 636 с.
18. *Сахасв В.Г., Шевчук В.Я.* Економіка і організація охорони навколишнього середовища: Підручник для студ. вузів. — К.: Вища школа, 1995. — 272 с.
19. *Сільське господарство України 2008: Статистичний збірник* — К.: Держкомстат, 2009. — 330 с.
20. *Скоков С.* Концептуальные подходы к экологизации производства // Экологическая экономика и управление. Экономика для экологии. — Т. 2. — Сумы: Мрія-1 ЛТД, 1997. — С. 243–246.
21. *Стратегія екологічної безпеки (регіональний контекст) / Долішній М.І., Кравців В.С., Стадницький Ю.І., Харічков С.К., Степанов В.М.; М.І. Долішній (ред.), В.С. Кравців (ред.).* — Львів: НАН України; Інститут регіональних досліджень, 1999. — 243 с.

Стаття надійшла до редакції 24.12.2009.